

Чороев Т.К., Тилабердиева С.Б.

АХМЕТ ЗЕКИ ВЕЛИДИ ТОГАНДЫН ӨМҮРҮ ЖАНА ИЛИМИЙ МУРАСЫ

Чороев Т.К., Тилабердиева С.Б.

ЖИЗНЬ И НАУЧНОЕ НАСЛЕДИЕ АХМЕТА ЗЕКИ ВЕЛИДИ ТОГАНА

T.K. Choroiev, S.B. Tilaberdieva

LIFE AND SCIENTIFIC LEGACY OF AHMET ZEKI VELIDI TOGAN

УДК: 902.1(575.2)(04)

Макалада Башкыръстандын эгемендиги үчүн күрөшкөн, түрк тектүү калктардын ортосунда көпүрө болгон даанышман, окумуштуу Ахмет Зеки Велиди Тогандын өмүрү жана илимий мурасы, басып өткөн жолу жана чыгармалары, багындырган эмгектери баяндалган. Тарыхчы жана илимпоз катары таанылган Ахмет Зеки Велиди Тогандын төрөлгөн жылдарынан баштап, жашап өткөн тагдырын, илимий изилдөөлөрүн, элинин түптөлүшү үчүн зор салымын кошкон эмгектерин чагылдыруу максатында макалада кеңири көңүл бурулду. Өзүнүн өжөрлүгү, аракетин, күжүрмөн эмгеги менен жаштайынан билимге суугарылып, элинин өсүп өнүгүүсү үчүн эбегейсиз зор салымын кошкон. Адилеттүүлүк, акыйкат үчүн күрөшкөн. Ахмет Зеки Велиди Тоган ар тараптуу билим алып, ошол эле учурда медреселерде, окуу жайларында окутуучу катары да өзүн мыкты көрсөтө алган. Эли үчүн, жери үчүн чын ыхластык менен кызмат кылган мекенчил инсан, тарыхчы, илимпоз катары тарых беттеринде өчпөс ысым менен кала бермекчи.

Негизги сөздөр: Башкортостан, илимий мурас, чыгармачылык, тарыхчы, эгемендик, эркиндик, даража, тектүү, куугунтук, боштондук кыймылы.

В статье рассказывается о жизни, научном наследии, карьере и творчестве Ахмета Зеки Велиди Тогана, мудреца и ученого, который боролся за независимость Башкортостана и был мостом между тюркскими народами. Ахмет Зеки Велиди Тоган, известный историк и ученый, широко освещается в статье с момента его рождения. Благодаря своей настойчивости, усердию и трудолюбию, он с раннего возраста был погружен в образование и внес огромный вклад в рост и развитие своего народа. Они боролись за справедливость. Ахмет Зеки Велиди Тоган получил всестороннее образование и в то же время отлично работал учителем в медресе и школах. Он останется неизгладимым именем на страницах истории как патристический человек, историк и ученый, искренне служивший своему народу и своей земле.

Ключевые слова: Башкортостан, научное наследие, творчество, историк, независимость, свобода, чин, дворянство, гонения, освободительное движение.

The article tells about the life and scientific heritage, career and work of Akhmet Zeki Velidi Togan, a sage and scientist who fought for the independence of Bashkortostan and was a bridge between the Turkic peoples. Akhmet Zeki Velidi Togan, a renowned historian and scholar, has been widely covered in the article since his birth. Thanks to his perseverance, diligence and hard work, he was immersed in education from an early age and made a huge contribution to the growth and development of his people. They fought for justice. Ahmet Zeki Velidi Togan received a comprehensive education and at the same time worked excellently as a teacher in madrasahs and schools. He will remain an indelible name on the pages

of history as a patriotic man, historian and scientist who sincerely served his people and his land.

Key words: Bashkortostan, scientific heritage, creativity, historian, independence, freedom, rank, nobility, persecution, liberation movement.

Ахмет Зеки Велиди Тоган тарых булактарында маалым болгондой, Башкортостандын эгемендиги үчүн күрөшкөн, түптөлүшү үчүн эбегейсиз зор салымын кошкон, даанышман, окумуштуу, түрк тектүү элдердин ортосунда көпүрө болгон илимпоз 1890-жылы Уфа губерниясына караштуу Кузенево деген айылда сабаттуу кишилердин үй-бүлөсүндө жарык дүйнөгө келген. Ал өзүнүн эскерүүлөрүндө бир канча тилди өздөштүрүүсүнө энесинин эмгеги зор экендигин белгилеген. Бала чагынан баштап арап, фарсы, чагатай жана орус тилдерин үйрөнгөн. Ал эң алгач атасынын мектебинде, андан соң Үтек кыштагындагы мектептен таалим алган. 18 жашында Казань шаарына келип, “Касимия” медресесинде окуй баштайт. Студент кезинен баштап, өзү окуган медреседе түрк тарыхы, арап жана түрк адабияты сабактарынан дарс бере баштайт.

Ахмет Зеки Велиди Тогандын теги тууралуу бир катар көз караштар бар. Айрымдары татар тектүү дешсе, экинчилери тептяр дешет, үчүнчүлөрү болсо, башкыр экендигин белгилешет.

1917-жылы февраль төңкөрүшүнөн кийин саясатка аралаша баштаган. Уфа уездинен жалпы россиялык жыйынга өкүл болуп шайланган. 1918-жылы большевиктер тарабынан камакка алынган. Бирок

ИЗВЕСТИЯ ВУЗОВ КЫРГЫЗСТАНА, № 2, 2021

боштондукка чыгары менен Ахмет Зеки Велиди Тоган башкырлардын республикасын түзүү күрөшүн уланткан жана 1919-жылы бул максатына тарапкерлери менен бирге жетишкен. Антисоветтик кыймылга катышкан, куугундан Хивада, андан соң Бухарада баш калкалаган. Басмачы кыймылын уюштурууга катышкан. 1914-жылы Ахмет Зеки Велиди Тоган Уфага кайтып келип, “Османийа” медресесинде иштей баштайт. 1917-1920-жж. Башкорстан калкынын улуттук боштондук кыймылын жетектейт. 1923-жылы улуттук боштондук кыймылы жеңилүүгө учурагандан кийин СССРден биротоло чыгып кеткен.

Эң алгачкы “Түрк-татар тарыхы” деген китеби 1912-жылы жарык көрүп 1915-17жж. толукталып, оңдолгон варианттары менен басылып чыккан. 1917-жылга чейин Ахмет Зекинин отуздай илимий эмгеги жарыяланган.

Ахмет Зеки Велиди Тоган 1923-жылы Ирандын Мешхед шаарынан Ибн Фадландын атактуу “Баяндамаларын” таап чыккан. 1924-жылы Германияга, 1925-жылы Туркияга келип, атуулдукту кабыл алган. 1927-32, 1939-1944-жж. Анкарада агартуу министрлигинде, Стамбул шаарындагы Стамбул университетинде профессордук кызматты ээлеп, сабак берген. Мустафа Чакай менен биргеликте “Жаңы Түркстан” журналын негиздеген. 1935-жылы Вена шаарында Вена университетин аяктап, “Ибн Фадландын саякат наамеси” деген темада доктордук диссертациясын коргогон. 1935-1937-жж. Бонн университетинин, 1938-1939-жж. Готтинген университетинин профессору болгон. 1953-жылдары Стамбул университетинде ачылган Ислам изилдөө институтун башкарган.

Ахмет Зеки Велиди Тоган чыгыш тилдеринен сырткары латынча, немисче, французча жана англисче илимий эмгектеринин натыйжасында түрк тектүү калктардын тарыхын жазып калтырган. 80 жылдык өмүрүндө 300 дөн ашуун эмгек жазып чыгарганга жетишкен. “Жалпы түрк тарыхына кириш” (Стамбул, 1946), “Азыркы Түркстан жана анын жакынкы өтмүшү” (Стамбул, 1942-1947), “Тарыхый изилдөөлөрдөгү методология” (Стамбул, 1950), жана “Эскерүүлөр” (Стамбул, 1969) деген эмгектери ондогон тилдерде бир канча жолу жарыяланган. Ал Орто Азияга жасаган илимий экспедициясында X кылымга тиешелүү Курандын түркчө котормосун, “Манас” эпосунун 19-кылымда чагатай тилинде жазылган кол жазмасын, “Кут алчу билимдин” XI кылымга тиешелүү кол жазмасын тапкан. 1943-жылы Анкарада жайгашкан “Түрк тил куруму”, “Кут алчу билим” деген эмгектеринин нускасын басып чыгарган. Ал кыргыз элинин тарыхына да кылдат баа берген. Тоган “Кыргыз этноними тууралуу жоромол кылып, анын байыркы түрү “кыркыр” же “кыркер” деп божомолдогон. Ал “Манас” эпосу жөнүндө Туркияда алгачкылардан

болуп маалымат жеткирген илимпоздордун катарын толуктайт. Ахмет Зеки Велиди Тогандын кыргыздар боюнча иликтөөлөрүнө кыргызстандык илимпоздор да кайдыгер калышкан эмес. Мисалга ала турган болсок, бир нече жыл мурун Кыргыз-Түрк “Манас” университетинин студенттери тарабынан “Профессор, доктор Зеки Велиди Тоган жана тарыхчылык” деген аталышта илимий жыйын өткөрүлгөн. Дагы бир баса белгилей кетчү нерсе, чыгыш таануучу, түрколог жана коомдук ишмер, философия илимдеринин доктору, профессор, булак таануу боюнча барандуу адис Ахмет Зеки Велиди Тоган түрк тектүү элдердин орток баалуулугу жана сыймыгы болгондуктан ТҮРКСОЙ 2010-жылды “Ахмет Зеки Велиди Тоган жылы” деп жарыяланган.

Ахмет Зеки Велиди Тоган чыгыш тилдерин үйрөнүү жаатындагы немистик коомдун мүчөсү болуп шайланган. 1967-жылы Британиянын Манчестер университетинин ардактуу доктору наамын алган. Финляндиянын финн-угор илимий коомунун мүчөсү болуп дайындалган. Ирандын агартуу министрлигинин 1-даражадагы алтын медаль менен сыйланган.

Тогандын кызы Исенбике Тоган да атасынын жолун жолдоп, чыгыш булактарын (анын ичинде фарсы, кытай булактарын) иликтеген белгилүү окумуштуу, чыгыш таануучусу, түрколог. Ал эми уулу Субидей Тоган болсо так илимдер жаатында окумуштуу.

1990-жылы Башкортостанда Ахмет Зеки Велиди Тоган атындагы коомдук сыйлык негизделген. 1992-жылы 23-июль Башкортостандын Улуттук китепканасына Ахмет Зеки Велиди Тоган ысымы ыйгарылды. Санкт-Петербург шаарында Ахмет Зеки Велиди Тогандын айкелдери бар. 2010-жылы ТҮРКСОЙ тарабынан Ахмет Зеки Велиди Тоган жылы деп жарыяланды. 2010-жылы 26-августта Анкара шаарындагы паркка Ахмет Зеки Велиди Тоган ысымы ыйгарылган.

1917-жылдагы Октябрь революциясынан кийин, ал башкыр элинин ойгонуп жаткан үмүтүн акташ үчүн саясий турмушка кадам таштаган. Ал башкырлардын келечеги менен батыштагы Казан татарлары менен эмес, чыгыштагы Түркстан казак-кыргыз, түркмөн жана өзбек түрктөрү менен иштөөнү ойлонуп жүргөн. Мындан улам ал Казандагы саясатчылар менен макул болгон эмес. Башкыр Автономиялык Өкмөтүн (Автономиялуу Республика) түптөөгө пионер болуп барган; согуш министри, андан кийин өкмөттүн башчысы болгон. Россиядагы жарандык согуш жылдарында падыша генералдарынын эзүүсүнө каршы Советтер Союзу менен кызматташкан; Ушул жылдары ал Ленин, Троцкий жана Сталин сыяктуу лидерлер менен бир нече жолу жолугушкан. Бирок, башкыр кыймылы күтүлгөн натыйжага жетише албай, Түркстанга кетип, күрөшүн ошол жерде улантууну чечкен (1920). 1921-жылы түзүлгөн Түркстан Улуттук

Биримдигинин башчысы болуп дайындалган. Огуз айлык мезгилде ал Түркстанда болуп, ал басмакчылар менен бирге большевик орустары менен согушкан. Экинчи жагынан, Энвер Паша сыяктуу чет өлкөдөн келген түрктөр менен байланыш түзгөн. Бул аралыкта ал илимий изилдөөлөрүн улантып, эпитафияларды көчүрүп алды.

Түркстандагы кыймыл орустардын ири күчтөрүн жибериши менен аяктап, 1923-жылы 21-февралда Иранга өткөн. Ал ошол убакка чейин тексти белгисиз болгон Ибн Фадландын эмгегин Мешхеддеги китепканадан тапкан. Ошол эле жылы ал Ооганстанга Ирандан барган; Гератта жана Кабулда бир аз изилдөө жүргүзгөндөн кийин Индия аркылуу Түркияга жеткен. Бирок, виза жок болгондуктан, Европага кетүүгө аргасыз болгон. Бул сапарлардын баарында Фетхулкадир Сүлейман (Абдулкадир Инан) жанында болгон. Европадагы он сегиз айлык өмүрүндө ал англис, немис жана француз илимий чөйрөлөрү менен байланышта болгон. 1925-жылы 20-майда Стамбулга Түркиянын Билим берүү министри Хамдулла Суфхнин (Танривер) чакыруусу менен келип, андан кийин Анкарага көчүп барган. 1925-жылы 3-июнда Түркия Республикасынын жараны болгон. Билим берүү министрлигинин Автордук укук жана котормо комитетинин мүчөсү болуп дайындалган. Анкарадагы жашоосу аны канааттандырбагандан кийин, Стамбул Дарүлфүнүнү Адабият факультетине түрк тарыхы мугалими болуп дайындалган (26-январь 1927-жыл). В.Бартольдду Түркияга Көпүлүздө Мехмед Фуад Бей жетектеген Түрк таануу институту аркылуу чакырган. Ал Бартольддун Стамбулдагы конференциясында анын котормочусу болгон.

Зеки Велиди Тоган маалымат булактарына түздөн-түз жетүү жана булактарга таянып синтездөө мүмкүнчүлүгүнө жаштайынан ээ болгон. Кутадгу Билигдин жаңы нускасын 1914-жылы Түркстанга жасаган саякатында, 1923-жылы Ибн аль-Факихте тапкан жана 1930-жылдан кийин Харизм тилинин калдыктарын тапкан. 1925-жылдан баштап, ал Стамбулдун китепканаларында бар кол жазмаларда маанилүү маалыматтарды чогулткан. Ошол эле учурда, ал Түркстан илимий салтын Батыш илиминин синтезин чагылдырган. Ал агасы Хабиб Неккар жана анын атасы аркылуу Түндүк түркчүлүктүн мураскери болгон жана ушул жол менен Түркстан илимий салты. Ага Бартольд менен Допштун таасири чоң болгон. Илимий ишенимин эч тартынбастан айтып берчү. Ал жаңы маалыматтарды үйрөнүүнү жана өмүрүнүн акырына чейин изилдөөчү болууну улантып, Огуз эпосу боюнча оорулуу төшөгүндө жаңы пикирлерин айтты. Универсализмге өтүп кеткен тарыхты түшүнгөн Зеки Велиди Тоган тарых жана түрк дүйнөсүндө мусулман экендиги ме-

нен таасирдүү болгон. Түрк тарыхынын өзгөчөлүктөрүн билип туруп, ал бул маселелерде эч кандай компромисске барган эмес жана өзүнүн күрөшүүчү тарабын эл аралык конгресстерде чагылдырган.

XIX кылымдын эң таасирдүү ишмерлеринин бири Тоган Фуад Көпрүлү менен биргеликте Түркия Республикасында түрк түшүнүгүнүн маанилүү белгилерин аныктоого жана голландиялык түрколог Карл Джондун Борбордук Азия тарыхына кызыгуусун арттырган. 1990-жылдан кийинки саясий жана илимий ишмердүүлүгү жөнүндө көптөгөн басылмалар жарыяланып, өзбекстандык Мухаммедкан Абдурахманов Тоган жөнүндө докторлук изилдөө жүргүзгөн (2005).

Тарыхчы окумуштуу, Стамбул университетинин профессору, Башкирия менен абдан чоң мамиледе болгон, ал жерде бир аз башкача ат менен белгилүү болгон - Ахмет -Заки Валидов (Валиди). Жана ал Уфа провинциясында туулуп өскөндүгү үчүн гана эмес, советтик мезгилдин башталышында Башкортостандын тарыхында абдан көрүнүктүү роль ойногон. Мекенинде Валиди деген ысым көп жылдар бою унутулбай калган: бир убакта, ошол эле негизги саясий максатты көздөп, адегенде ал Совет бийлигинин тарабына өтүп кеткен, андан кийин дагы бир канча убакыт кайра ага каршы күрөшкөн. Ал эми оппозицияны дүйнөнүн эч бир мамлекети эч качан сүйгөн эмес жана сүйбөйт.

Чыгыш таануудагы революцияга чейинки көтөрүлүүнү калыбына келтирип жана Иран китепканаларында улантып, Валиди саякатчылардын Ибн аль-Факих менен Ибн Фадландын үмүтсүз жоголгон деп эсептелген кол жазмаларын тапты. Ансыз деле бул ачылыштар илимдеги өлбөстүк үчүн жетиштүү болмок. Бирок ачылыштар Түркияда да уланды. Натыйжада Валидинин "Стамбул китепканаларындагы баалуу чыгармалар" деген эмгеги пайда болгон, ал изилдөөчүлөр тарабынан жогору бааланды. 1939-жылы Лейпцигге "Кичи түрк тарыхый энциклопедиясы" деп аталган "Ибн-Фадландын саякат ноталары" китебинин чыгышы Валидиге илимий дүйнөдө эң кеңири атак алып келди. Чыгыш булактарын ири изилдөөчү катары Ахмет-Заки Валидиден көптөгөн чыгыш жана европалык тилдерди билүү талап кылынган, уюштурулган жана өткөрүлгөн Түркстан, Иран, Түркия, Германия, Улуу Британия, Франция ж. анын жетекчилиги астында Стамбулда 1951-ж.

2000-ж. Уфада туулган күнүнүн 110 жылдыгына карата "Китап" басмаканасында философия илимдеринин кандидаты Амир Юлдашбаевдин "Атактуу жана белгисиз Заки Валиди (замандаштарынын элесине)" аттуу китеби жарык көргөн. 320 беттен турган эмгек адистер тарабынан, айрыкча тарых илимдеринин доктору Марат Ямалов тарабынан жогору

бааланды. "Басылма кылдаттыгы, салмактуу баа берүүсү, убакыттын татаал кагылышын түшүнүү аракети, илимпоздун, саясатчынын жана инсандын бүтүн образын түзүү аракети менен айырмаланат, - деп жазган рецензент. Макалалар менен эскерүүлөр урматтоону, сүйүүнү, суктанууну чагылдырат. Заки Валидин кереметтүү инсандыгы үчүн: алар инсандын масштабын жана көп кырдуулугун чагылдырат ...".

Чакан макаланын масштабында, ошол жылдардагы кырдаалдын бардык карама-каршылыктарын, дайыма өзгөрүп турган кырдаалды жеткирүү кыйын, мында келечек үчүн жакшы келечекти каалагандардын бардыгы үчүн алда канча туура жана эсептелген чечимдерди кабыл алуу талап кылынган. Документтердин жогорудагы үзүндүлөрү кандайдыр бир жол менен Валидиндин Совет бийлигин түзүү мезгилиндеги ишмердүүлүгүн белгилеп, сүрөттөгөндөй көрүнбөйт. Бирок алар бул тарыхый инсандын масштабы жөнүндө ачык күбөлөндүрүшөт.

Ал 1930-жылы Анкарада түзүлгөн Түрк Тарых Тергөө Комитетин жана кийинки коом тарабынан даярдалган тарых китебин сынга алды; бирок бул жердеги маалыматтар Ататүрктүн жактыруусуна ээ болду. 1932-жылы июлда болгон Түрк тарых конгрессинде ал өзүнүн сын-пикирлерин кайталаганда Решид Галиб, М.Шемсеттин (Гүналтай) жана Садри Максуди (Арсал) мырзалардын катаал реакцияларына туш болушкан. Ошентип, ал университеттеги кызматынан баш тартып, Венага кетти. Ибн Фадланда докторлукту 1935-жылы 6-июнда аяктап, Германиянын Бонн университетинде иштеген. 1938-жылы Геттинген университетине өткөн; Кийинки жылы, жакындаган дүйнөлүк согушка байланыштуу, ал Түркияга кайтып келип, 1939-жылы 1-сентябрда кайрадан Стамбул университетинде иштей баштаган. Ал 1944-жылы май айында Туранизм кыймылына катышкандыгы үчүн камакка алынып, он беш айга жакын абакта отурган. Ал аскердик сотто соттолду; Ал мурда соттолгону

менен, 1945-жылы октябрда Аскердик Кассациялык Соттун чечими менен бошотулуп, 1947-жылы 31-мартта акталып чыккан. Ал университеттеги жумушуна 1948-жылы кайтып келген. 1951-жылы Стамбулда чогулган XXII. Ал чыгыш таануучулар конгрессинин төрагасы болгон. Ал 1953-жылы жабык турган Ислам таануу институтун кайрадан түптөп, анын биринчи директору болуп калды. 1970-жылга чейин Стамбул университетиндеги кызматын уланткан Тоған 1970-жылы 26-июлда апрелдеги операциядан кийин көз жумган жана Каракаахмет көрүстөнүнө коюлган.

Адабияттар:

1. Башкырт Genealogicals, Анкара 2009.
2. Sertel, Adem, Experience Language: Subject Subject Proverables, Istanbul 2006.
3. Татар Эдиплере, Мегрифетчелре (Татар Жазуучулары, Билим берүүчүлөр, XX кылымдын башы). - Казан 2005.
4. Тоған, Зеки Велиди, Эскерүүлөр. – Анкара, 1999.
5. Түркчө сөздүк. – Анкара, 2005.
6. Зеки Велиди Тоғанга Туулган жылы үчүн белек (1950-1955), Ахмед Зеки Велиди Тоғандын атайын чыгарылышы (Эрзурум Ататүрк университетинин искусство жана илим факультети Изилдөө журналы, саны: 13, Эрзурум 1985).
7. Ахмед Зеки Велиди Тоған / Эстеликтер (1969),
8. Ихсан Ышык / Авторлор Сөздүгү (1990, 1998)
9. Түрк Жазуучулар Энциклопедиясы (2001, 2004)
10. Түрк Авторлорунун Энциклопедиясы (2005)
11. Түрк Адабият жана Маданият Эркектери жана Текст Мисалдары Энциклопедиясы (2006, ген. 2-басылышы 2007)
12. Белгилүү Окумуштуулар (Түрк Жылдыздары Энциклопедиясы, 2-том, 2013).
13. Түркиянын Белгилүү Адамдарынын Энциклопедиясы (2013).
14. Эртутрул Яман / Түркияда Түрк Дүйнөсү (AK Bolas-) Эсатоглу менен бирге, 1998).
15. Нечметтин Сеферчиоглу / Зеки Велиди Тоған (Оркун, Июль 1999),
16. Худавендигар Онур / Түркчө Укуктук Сөздүк (2001).
17. Башкортостан: краткая энциклопедия. Уфа, 1996.